

P r e d s u d o k

Robert Kucharik, 2002

Súčasťou oblasti výskumov kognitívnych vied sú aj pokusy o vymedzenie samotného predmetu výskumu, teda snaha o určenie hraníc, kam až siaha toto pomenovanie. Oveľa užitočnejšie pre takéto určenie je použitie negatívneho vymedzenia, teda „čo už kognitívne vedy nemusia skúmať“ (kognitívne vedy, ako názov pre interdisciplinárne štúdie nazývané anglicky Cognitive Science). Myslím tým všetko, čo v súčasnosti a v budúcnosti dokážu popísať, alebo vysvetliť ostatné štandardné vedy. Taktiež sa dá hovoriť o súbore oblastí výskumu zaoberajúcich sa aspoň čiastočne vedomím v rôznych vedných disciplínach. Čas ukáže, že kognitívne vedy ako iniciatíva sú „Wittgesteinovým rebríkom“, ktorý nám pomôže dostať sa do kvalitatívne iného poschodia vedomosti, aby sme ho vzápätí odložili ako nepotrebný. Možno budú kognitívne vedy práve epistemologickým nástrojom, ktorý umožní vedcom rôznych disciplín rozumieť si navzájom, zavedie jednotné názvoslovie-syntaktické aj sémantické-odborom, ktoré sa zaoberajú rovnakými predmetmi a javmi z rôznych pohľadov. V kognitívnych vedách nejestvuje časť, ktorá by sa nedala zaradiť aspoň do štandardnej špecializovanej vednej disciplíny. Možno práve preto môžeme kognitívnu vedu nazvať akúkoľvek vednú disciplínu, ktorá sa zaoberá aj vedomím, aj keď aj ani len slovo „vedomie“ nemá doposiaľ presne vymedzený obsah. Vedomie nejasne prechádza do iných významov podľa toho, ktorá vedná disciplína ho práve skúma. Práve na pomedzí vied sa nachádza predmet záujmu môjho textu. Je to predsudok, ako fenomén.

Nie je potrebné váhať o tom, či tento jav vôbec existuje. Predovšetkým je vhodné na začiatok dať doporiadku názvoslovie. Väčšina ľudí si pod slovom predsudok predstaví to, čo sa odborne nazýva „heterostereotyp“, teda jav s predsudkom úzko spätý. Heterostereotyp je definovaný ako *predstava a mienka, väčšinou zjednodušená a nesprávna, ktorú majú jedinci a skupiny o iných skupinách. Vykazuje často zrkadlový efekt*. Predsudok je oveľa širší pojem. Skúsme ho najprv rozobrať ako slovo. Slovo tvorným základom je sloveso súdiť a predpona naznačuje, že sa jedná o súd pred čímisi. Teda by sa dalo povedať, že ide o predčasný súd, keďže v latinčine, z ktorej sme predponu „pre“ prevzali, táto znamená pred hlavne v zmysle času. Jazyky, ktorých gramatickým základom je práve latinský jazyk však toto slovo osamote obsahujú ako neutrálne a výrazovo neúplne a dodávajú k nemu ďalšie slovo, ktoré určuje, o aký predčasný súd ide, teda o dobrý, či zlý (PreJuizo/PreConceito mal/bom alebo PreConcepto/PreJudicio). Tieto jazyky navyše rozlišujú medzi predsudkom ako súdom a predsudkom ako myšlienkovým konceptom.

Skôr, než rozoberieme tú časť predsudkov, ktorá nám spôsobuje najväčšie spoločenské problémy, pozrime sa na celú šírku tohto pojmu. Môžeme pozorovať, že predsudky sa nie nutne týkajú iba ľudí, alebo skupín ľudí. Typickým vecným predsudkom kedysi bolo, že onánia škodí zdraviu. V našej kultúre pozorujeme aj kladné predsudky, ako napríklad predsudok, že keď sú deti vykrmované, prospieva to ich zdraviu. Všeobecne sa predsudok ako termín vzťahuje k tým obsahom vedomia, ktoré sú charakteristické nereflektovanosťou a emočným akcentom. O definovanie sa pokúsilo veľa vedcov. Napríklad G.W.Allport ho považuje za *antipatiu založenú na chybnom a strnulom zovšeobecňovaní*, Cooper/McGaugh ho vymedzujú ako *sociálny postoj, ktorý*

vzniká pred, namiesto alebo napriek objektívnemu dôkazu alebo J.M.Jones chápe predsudok ako *negatívny postoj voči osobe alebo skupine, spočívajúci v sociálnom porovnávacom procese, v ktorom vlastná skupina je používaná ako porovnávacie kritérium*. Definícií je oveľa viac a vzhľadom na mäťuci obsah sa od pojmu predsudku ako vedeckého pojmu v spojení so sociálnym postojom upustilo. V praxi zostáva predsudok ako prvá fáza tvorby postoja(predsudok-stereotyp-postoj). Podľa spôsobu fungovania potom takéto predsudky môžeme deliť na kognitívne, teda predsudky v širšom zmysle slova, ktoré fungujú ako hypotéza, ktorá sa testuje a dá sa revidovať a na nekognitívne predsudky, afektívne akcentované, strnulé, odolné voči ďalším skúsenostiam(aj tu vidieť, ako odlišne môže byť slovo kognitívny používané napr. v psychológii). To, čo nás však zaujíma a spôsobuje nám veľké problémy, je skôr vytváranie si a používanie stereotypov a postojov na základe predsudkov. Aby som jasnejšie vymedzil tieto fenomény, požičiam si časti deskriptívnej sociálno-psychologickej analýzy Dr. C.G.Boeree-ho:

Stereotyp je relatívne jednoduchý a nemeniaci sa súbor črt priradovaný kategórii ľudí(nie len ľudí, ale nás práve tento zaujíma). Stereotypy sú normálnou súčasťou nášho uvažovania. Pomáhajú nám zjednodušovaním reality vychádzať ako-tak so všetkými zložitosťami sociálneho života, čo je v poriadku, pokiaľ na konečné posudzovanie pravdy berieme do úvahy realitu. Avšak nie vždy sa nám to darí, uveďme si pár príkladov:

- c) „Hádzanie do jedného koša“, alebo aplikácia črt skupiny na každého jej príslušníka, pričom tieto črty môžu skupinu dosť dobre vystihovať.
- d) „Prenáhlené zovšeobecňovanie“, teda predpoklad, že črty jednotlivca sú črtami jeho skupiny, pričom vieme, že väčšinou si za takýto príklad berieme toho najvytŕčajúceho člena.
 - a) „Informácia z druhej ruky“. Často si vytvárame stereotypy z informácií z médií, od rodiny, priateľov, svojho okolia. Je to vo väčšine prípadov.
 - b) Zastaralá informácia. Aj keď na tvrdení môže byť kus pravdy, táto sa môže zakladať na niečom, čo už dnes nie je aktuálne. Niektoré stereotypy majú takýmto spôsobom aj viac, než 100 rokov.
 - c) Nelegitimosť vyplývajúca z nereprezentatívnej malej vzorky skupiny.
 - d) Viditeľnosť črty. To, čo sa najviac odlišuje od nášho očakávania, nemusí byť práve typické pre skupinu.

- 3. Neoverený úsudok(záver). V prípade nedostatočnej informácie často pridávame svoje predpoklady, pričom naše pozorovanie v našej skupine nemusí byť pre inú vôbec relevantné. A aj v prípade, že všetky informácie máme dostupné, nie je isté, či ich dokážeme správne interpretovať.

Ak uvážime všetky spôsoby, ktorými sa môžeme dopustiť vytvorenia chybného stereotypu, nedá sa čudovať, že ho pozorujeme tak často. Avšak stereotyp, ako fenomén pomáhajúci nám spoločensky existovať, nie je prečo považovať za negatívny jav. Treba skúmať to, čo ho nie zriedka sprevádza, a to je strach, hnev, afektívne správanie, teda silnú negatívnu emotívnu reakciu. Treba si uvedomiť, že práve táto má svoj pôvod v zlyhaní odhadu, teda v nesúlade a dizonancii. Ako môžu viesť k nenávisti?

Ide napríklad napríklad o narušovanie denného kolobehu: odlišní ľudia majú iný denný režim a poznáme to mnohí z dovolení, keď sa do vedľajšej izby nasťahuje niekto veľmi odlišný, alebo ak sa napríklad do susedného bytu nasťahuje početnejšia cigánska

(Pravidlá slovenského pravopisu, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2000) rodina, pričom vôbec nemusí ísť o žiadne nemorálne alebo kriminálne správanie.

Alebo môže ísť o ohrozovanie bezpečnosti skupiny v prípadoch, keď iná skupina naozaj prinesie nejaký negatívny jav. Napríklad vytvorenie cigánskej osady môže naozaj zvýšiť výskyt kriminality v okolí. Príchod slovenských turistov do blízkych rakúskych dedín po otvorení hraníc znamenal napríklad aj zvýšený výskyt krádeží v obchodoch.

Motivácia pre udržovanie vlastnej skupiny na prvom mieste je založená na potrebe bezpečného, jednoduchého a predikovateľného spoločenského života, ktorý môže byť narušený príslušníkmi odlišných skupín-cudzincami. Významnou motiváciou môže byť aj ekonomické riziko. Tí, ktorí sú takto najviac cudzincami ohrození, budú vykazovať najnegatívnejšie emotívne postoje voči nim.

Nezanedbateľným je ohrozenie skupinovej integrity a identity. Etnická skupina môže byť definovaná na základe rasy, náboženstva, jazyka, zvykov...nech je to čokoľvek, vždy, keď sa táto črta, ktorá skupinu definuje začne dostávať pod vonkajší tlak, príslušníci znervóznejú.

Asi najviac sa skupina vidí vo svojich deťoch. Obáva sa, že ich „stratí“ tým, že sa zmiešajú s inou kultúrou, preberú jazyk, prípadne sa odsťahujú. Kedysi sa zmiešané deti belocha a černoša považovali za čierne, teda akosi „poškvrnené čiernou krvou“. Poškvrnené preto, pretože černosi mali historicky nižší spoločenský status. V súčasnosti sa našťastie (veľmi pozvoľna) ustupuje od kategorizácie podľa farby pleti.

Inou príčinou takýchto nálad býva potreba nájsť dôvod svojich problémov. V prípade, že nie sú jednoznačné, začneme ich celkom určite hľadať v druhých, najlepšie odlišných jedincoch. Vraví sa, že za každým komplexom nadradenosti sa skrýva komplex menejcennosti.

Chápajúc toto všetko nám ale do problému vstupuje ďalší negatívny jav, a to je bigotnosť takýchto postojov. Udržovanie si dizonancie. V prípadoch, keď naše postoje prídu do sporu s realitou, máme tendenciu ich obhajovať (napr. na Slovensku rozšírené: Židia sú zlí-okrem môjho suseda, ktorého poznám, ale ten určite bude výnimkou). Nehodiace sa informácie odmietame, spochybňujeme (nazývame ich výnimkou alebo sa u nich snažíme nájsť negatívne motívy alebo spôsoby).

Takto sa dá skúmaný fenomén vymedziť zo sociálnopsychologického uhlu pohľadu. Nás však zaujíma, či dokážeme prichytiť náš materiálny mozog pri aktivite, ktorá by tento jav zabezpečovala a popisovať ju. Ešte to hodnú chvíľu potrvá, avšak otázka už nie je „Áno alebo nie?“, ale „Kedy?“. To však nestačí. Snažíme sa zájsť ďalej a zistiť, či sociálny postoj na základe predsudku, ďalej už heterostereotyp (zjednodušujúca a zovšeobecňujúca kategorizácia na základe vybraných znakov), je získavaný, alebo vrodenný. Teda napriek tomu, že sme si povedali, že môže byť veľmi (alebo úplne) odolný revízií, chceme zistiť, či sme ho dostali, ako modul. To je základná otázka, ktorá rozdeľuje vedcov zaoberajúcich sa kognitívnymi vedami. Získané resp. osvojené, alebo biologicky dané? Tu si dovoľm zamyslieť sa nad tým, ako inak, než biologicky je determinované správanie sa živých sústav. Aj keď sled implikácií-cesty ku koreňu-je dlhý a zložitý, na konci vždy nájdeme biologickú determináciu, dokonca by sa dalo uvažovať o determinácii libidóznej v širšom zmysle slova. Navrhujem ponímanie sociálnej determinácie ako iba podskupiny biologickej. Výhoda tohto prístupu je v tom, že nie je

potrebné márne sa snažiť hľadať hranicu medzi tým, čo ešte zahŕňa sociálne vplyvy a čo nie. Tento prístup je založený na predpoklade, že rozlišovať, odkiaľ prichádza impulz, nie je až také dôležité pre pozorovanie ďalšieho spracovania, zatriedenia a používania fenoménu. Fenomén existuje bez ohľadu na to (alebo napriek tomu), či je humánný, alebo či má racionálny základ. Napríklad rasová kategorizácia je prirodzeným výsledkom kombinácie nástroja triedenia podľa užitočných, teda rozoznatelných a dôležitých vlastností označujúcich znakov a skúsenosti niektorej kultúry s jednotlivými triedami takejto klasifikácie. Pričom na jej vznik je treba splniť obe uvedené podmienky. Rasizmus sa úplne prirodzene vytráca zo slovníka a života v dostatočne zmiešaných kultúrach - napríklad juhoamerických, avšak triedenie pretrváva, iba používa iné markanty. Podľa Stevena Pinkera má tento jav aj opačný efekt. Po umelom odstránení neželaných slov s negatívnym nádychom z jazyka ich úlohu a nádych preberú iné, dovtedy neutrálne slová.

Aj keď predmetom a cieľom môjho záujmu v tomto článku je predsudok sám, pokúsim sa toto zamyslenie zdvihnúť o úroveň vyššie a zaoberať sa tým „nástrojom triedenia“, ktorý používame pri vytváraní heterostereotypov. Je to ten, ktorý nám umožňuje vyberať a zatrieďovať čokoľvek, čo nás obklopuje, do kategórií podľa vybranej kvality, alebo aj kvantity a tak nám neuveriteľne uľahčuje život tým, že nás zbavuje zbytočne (v zmysle vysokej náročnosti na čas a rýchlosť uvažovania) rozsiahleho mnohokriteriálneho posudzovania alternatív. Je to schopnosť esencionalizovať zložité javy a štruktúry a vďaka tomu ich používať. Tento „nástroj“ sa javí ako evolučné víťazstvo esencionalizácie nad komplexnosťou a učenie je presne to, pri čom ho máme možnosť pozorovať. Je to hľadanie odlišností, relácií, kauzality a zatrieďovanie pomocou nich.

Bohužiaľ tento nástroj vďaka svojej schopnosti rozhodovania na báze štatistickej významnosti výskytu spôsobuje škody pri stretnutí sa s výraznejšou odchýlkou. Môj názor, že tento nástroj triedenia máme vrozený ako modul, podopieram aj pozorovaniami, pri ktorých ani ľudia školení, aby nepodliehali takýmto možným nesprávnym zovšeobecneniam, nie sú „preškolení“. Preto napr. lekár neuveriteľne rýchlo diagnostikuje chrípku a zachráni mnohých pacientov, ale nediagnostikuje bacillus anthracis a zomrie práve ním napadnutý pacient, aj keď táto nákaza je ľahko liečiteľná. Tých zopár znakov, ktoré použije na rozhodnutie sa, mu stačí prakticky na celý súbor javov, s ktorými sa stretáva. Preto si ženy kupujú auto podľa farby, muži šaty podľa toho, ako pohodlne sa nosia a aké sú odolné, novozbohatlíci domy podľa ceny, mladí muži a ženy si hľadajú partnerov podľa módných trendov, pričom všetci vedia, že taká klasifikácia nie je správna. Tá škoda, ktorá vzniká takýmto spôsobom rozhodovania sa, sa dá charakterizovať, ako historické zanedbanie „nadbytočných“ informácií v prospech zvýšenej rýchlosti ich spracovania. V poslednom čase sa v anglickom jazyku oveľa častejšie objavuje slovné spojenie *collateral damage*, ktoré má práve tento význam, aj keď je značne zneužívané. Táto historická výhoda našim predkom výrazne uľahčovala život počas tisícročí, kedy svet bol relatívne stabilný, ľudia nemigrovali, kultúry sa nemiešali, technológie sa nevyvíjali. Avšak spôsobuje nám starosti, odkedy sme schopní sa identifikovať so skupinou aj na inom, než rodinnom princípe. S narastajúcou spoločenskou rozmanitosťou nám tento modul bude prinášať viac a viac starostí a medziľudských problémov a bolo by nesprávne ho popierať a prehliadať. Treba hľadať mechanizmy, ako ho rozvinúť a prispôbiť meniacej sa realite.